

С. К. Росовецький

**СЛІДАМИ МУСІН-ПУШКІНСЬКОГО ЗБІРНИКА
ІЗ «СЛОВОМ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»**

Загибель у Московській пожежі 1812 р. рукопису «Слова о полку Ігоревім» викликала і продовжує викликати до життя різноманітні форми компенсації цієї справді важкої для східнослов'янської культури втрати. Щодо дилетантів, то вони почали, як відомо, з придбання або ж виготовлення підроблених списків пам'ятки. Згодом виникли легенди про так звані «олонецький» та «астраханський» списки «Слова», у яких твір виступає у функції чи то чудотворної ікони, що в останню хвилину зникає з рук профанів, чи то заговореного скарбу.

¹⁰⁰ Франко І. Студії над українськими народними піснями.— Львів, 1913.— Т. 1.— С. 141.

¹⁰¹ Лобода Ф. Вирша о сожжении млиевского ктитора Даниила Куш-нира // Киевская старина.— 1886.— Т. 14, январь.— С. 205.

¹⁰² Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського.— К., 1974.— С. 691.

Легенди ці час од часу реанімуються місцевими краєзнавцями, журналістами та всюдисущими аматорами «Слова». Виникали подібні легенди й на Україні. Одну з них записав у липні 1981 р. автор цих рядків від 72-річного тоді мешканця Новгород-Сіверського І. С. Блохіна, який розповів, що в 1948 р. із Ташкента до райкому прийшов лист про «монастирські таємниці». Виявляється, в 1895 р. під час ремонту підлоги у Спасо-Преображенському соборі робітники «напоролися на чавунні заслінки, що були замкнені замками.» Потім приїхали з Петербурга вчені, забрали папіруси, знайдені у похованні, і там на шкірі було написано слов'янською мовою «Слово о полку Ігоревім». Воно було намотане на два кийки. Забрали його звідси до Ермітажу, де воно й зберігається. І. С. Блохін посилався на І. М. Катка, який «вчився тоді у гімназії і часто ходив туди до церкви». І. М. Катка вже не було на світі, але за допомогою його брата, 90-річного О. М. Катка вдалося встановити деякі реалії цієї легенди. Папіруси знайдені буцім-то у похованні князя Олега Святославича, насправді привіз їх з собою директор місцевої гімназії, випускник історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира. Про зміст легенди О. М. Каток сказав, зітхнувши: «То у Івана Степановича мрія була».

Благородна мрія знайти замість втраченого новий давньоруський список пам'ятки бентежила й членів Комісії Спільки радянських письменників по відзначенню 150-річчя першої публікації «Слова о полку Ігоревім», яка запропонувала грандіозний план всенародних пошуків¹. Прожект цей був не лише наївним, але й просто шкідливим: націлення тисяч невідготовлених ентузіастів на пошуки шедевра неминуче призвело б до загибелі безлічі не цікавих для них (бо ж не містили «Слова») давньоруських рукописів, що були в той час на руках у населення, зокрема старообрядців. Коли через півтора року після цієї публікації київський дослідник О. А. Назаревський звернувся до названої Комісії із запитанням, що ж було зроблено, відповіді він не отримав².

А тим часом без зайвого газетного розголосу В. І. Малишев розгортав широкий пошук давньоруських рукописів на російській Півночі; зараз цю справу вже завершують його учні та послідовники. Багатолітня праця М. М. Покровського та його співробітників привела до справжнього, користуючись

¹ *Шторм Г.* По следам «Слова» // Литературная газета.— 1950.— 12 декабря.

² Сборник ответов на вопросы по литературоведению.— М., 1958.— (АН СССР. Советский комитет славистов. IV Международный съезд славистов), С. 34 (Відповідь О. А. Назаревського).

влучним висловом академіка Д. С. Лихачова, «археографічного відкриття Сибіру». Дуже плідними виявилися й майже щорічні експедиції до місць розселення старообрядців у середній Росії, на Україні та в Білорусії, що ними керує московський книгознавець І. В. Поздеева. Тисячі пам'яток давньої писемності зайняли своє місце на полицях державних книгосховищ. Списків «Слова», проте, не знайдено, і цей результат добре узгоджується з тим фактом, що вони поки що не виявлені і в старих рукописних збірниках: вони не були, мабуть, поширені і в книжності XVI—XVII ст.

Хоча можливість щасливої випадкової знахідки не може бути виключеною, нову інформацію про давньоруський текст «Слова» спеціалісти воліють шукати на шляхах, що їх у рукописній традиції пройшли списки пам'ятки цілком реальні, але зараз втрачені. Головна увага дослідників при цьому зосереджена на долі єдиного згаданого в списках «Слова», що безперечно, дожив до нових часів. Це той самий славнозвісний список, текст якого був виданий у 1800 р. сановним колекціонером старожитностей графом О. І. Мусінін-Пушкіним³ і який загинув разом із зібранням графа у 1812 р. Історія цього рукопису поділяється на два періоди — «до-Мусінін-Пушкінський» та «Мусінін-Пушкінський», або період, що почався, коли рукопис опинився у зібранні графа; як зараз вважають, це відбулося в 1787—1788 рр.⁴

У пропонованій розвідці ми звернемося до одного, досі невідомого епізоду «до-Мусінін-Пушкінської» історії рукопису із «Словом о полку Ігоревім».

Все почалося із зовсім не очікуваної знахідки у Центральному державному архіві Жовтневої революції (Москва). Я продивлявся рукописи, що залишилися від зібрання історика та етнографа другої половини XIX ст. Є. І. Якушкіна (ф. 279); до цього архіву вони потрапили як власність нащадка декабриста. Мене цікавив рукописний оригінал так званої «Сказки про Грозного та старця», що була видана у 1876 р. О. М. Веселовським за списком, отриманим від Л. М. Майкова, якому в свою чергу, передав його Є. І. Якушкін, а цей останній «знайшов її в одній, його власній рукописній збірці XVIII століття»⁵. У свій час мені довелося інтерпретувати цю

³ Ироническая пѣснь о походе на половцѣвъ удѣльнаго князя Новгорода-Сѣверскаго Игоря Святославича...— М., 1800. Далі посилання на сторінку цього видання даються в тексті.

⁴ Див.: *Моисеева Г. Н.* Спасо-Ярославский хронограф и «Слово о полку Игореве».— 2-е Изд., доп. и исп.— Л., 1984.— С. 98. Далі посилання на це видання даються в тексті.

⁵ *Веселовский А. П.* Сказки об Иване Грозном // Древняя и новая Россия (СПб.).— 1876.— № 4.— С. 321.

«казку» як російську «сміхову» повість XVII ст.⁶, і я сподівався перевірити за рукописом дату списку, а також ті місця твору, що у публікації О. М. Веселовського лишалися «темними».

Сподівання мої виявилися марними, цієї збірки не знайшов, проте натрапив на унікальний російський список XVII ст. «Вършѣй на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного...» Касіяна Саковича (К., 1622). Але головний сюрприз чекав мене попереду. Під № 983 (точніше, оп. 1, спр. 983) у фонді значився обтріпаний, без початку і кінця скорописний збірник першої третини XVIII ст., на чистих аркушах якого читаються пізніші записи літописного характеру про події 1737—1763 рр. у Ярославлі, а на арк. 161 (останньому, 308 за старою нумерацією; картки при оправі переплутано)⁷ перед початком статті «Царне, царствующи в Константине-граде, православне иже и еретици» ось таке зауваження: «Выписано ис писмяной книги Спасова монастыря из книгохранительной».

Тут треба нагадати, що О. І. Мусін-Пушкін, відповідаючи у кінці 1813 р. на письмове запитання К. Ф. Калайдовича, «де знайдений» рукопис «Слова», засвідчив, що він був куплений його комісіонером у архімандрита Спасо-Ярославського монастиря Іоїля. Між тим ще в 1797 р. М. М. Карамзін, який зробив виписки з цього рукопису, інформував, що поема знайдена «у наших архівах», а у 1801 р. висловився ще точніше: «в певному монастирському архіві»⁸. Грунтовне дослідження описів Спасо-Ярославського монастиря та деяких інших пам'яток писемності XVIII ст., в яких відбився Спасо-Ярославський хронограф, було проведене Г. М. Моїсеєвою. Треба зазначити, що дослідниці не вистачило все ж таки матеріалу для того, щоб остаточно подолати сумніви в тожності цього хронографа із Мусін-Пушкінським збірником. Не випадково Л. О. Дмитрієв, підтримуючи гіпотезу Г. М. Моїсеєвої, застерігає: «Зрозуміло, те, що Спасо-Ярославський хронограф, «за согнітєм» знищений, був переданий О. І. Мусіну-Пушкіну, це лише припущення, як лишається припущенням й та обставина, що це був саме хронограф із текстом «Слова»⁹.

⁶ *Росовецкий С. К.* Устная проза XVI—XVII вв. Об Иване Грозном — правителе // *Русский фольклор.* — 1981. — Т. 20. — С. 77—79.

⁷ Зараз рукопис містить: *Хождение Трифона Коробейникова* (без початку, арк. 1—34), сербську «Александрію» (арк. 35—120), переробку розділа 50 другого перекладу «Великого Зеркала» (арк. 122—124), апокрифічне Житіє Агапія (без кінця), 18 духовних пісень (арк. 129—136), Олонецький ізвод Повної редакції творів І. С. Пересветова (арк. 138—167).

⁸ Цитується за останнім оглядом літератури з цього питання (*Моїсеєва*, С. 15—16).

⁹ *Дмитриев Л. А.* К вопросу об истории открытия рукописи «Слова о полку Игореве» // *Русская литература.* — Л., 1981. — № 3. — С. 73.

Як на перший погляд, наша знахідка свідчить лише про те, що у книгосховищі Спасо-Ярославського монастиря за кілька десятиріч до ярославського купця В. В. Крашенікова та, мабуть, дещо раніше за Дмитра Туптала (Ростовського) мав можливість роботи виписки якийсь невідомий книжник. Насправді ж все куди більш складне та цікаве.

Почати з того, що стаття «Дарин, царствующи в Константине-граде...» — це короткий перелік візантійських імператорів, що в давньоруських збірках з'являється з ХУ ст.¹⁰ О. М. Караваєва, яка першою звернулася до опису Спасо-Ярославського монастиря 1788 р., засвідчила, що зазначений тут «Хронограф в десть» «був єдиним світським рукописом книгосховища»¹¹. Це спостереження збільшує ймовірність того, що виписка була зроблена саме із Спасо-Ярославського хронографа, а не з іншої «писмяной книги», хоч, строго кажучи, нею міг бути рукопис, втрачений ще до створення відомих нам описів XVIII ст. В той же час відсутність заголовку статті в описі Мусін-Пушкінського збірника, що був зроблений першими видавцями «Слова», не може правити за аргумент проти ототожнення цієї збірки із Спасо-Ярославським хронографом. Тому, між іншим, що згаданий опис досить недбалий. З одного боку, перші видавці прийняли, як відомо, підзаголовки списку «Девгенієва діяння» за назви окремих творів, а з другого — проминули один із таких підзаголовків, що був відтворений М. М. Карамзіном у його виписках із Мусін-Пушкінського збірника¹². Виникає враження, що опис був зроблений не по «оглаву» рукопису і не звірений з ним, бо такого оглаву в цим конволюті, в усякому разі, в «прибавлениях» к хронографу взагалі не було: «Книга же сия содержит следующие, по их оглавлению (а не «по ее оглавлению». — С. Р.), материи» (с. VII). Невеличку статтю, до того ж, можливо, з початком на звороті картки, легко можна було й проминути.

А втім, з якої саме «писмяной книги» Спасо-Ярославського монастиря зробив свою виписку наш невідомий книжник, не має — як це не парадоксально — для нас принципового значення. Діставшись до «книгохранительной» палати, він не оминув би єдиний (або ж один з небагатьох) світський рукопис, а розігнучи його, обов'язково зацікавився б літописом та збіркою перекладних світських повістей. Маємо для

¹⁰ *Творозов О. В.* Древнерусские хронографы. — Л., 1975. — С. 28—29, 147, 191.

¹¹ *Караваева Е. М.* Хронограф Спасо-Ярославского монастыря в описи 1788 г. (К истории рукописи «Слова о полку Игореве») // *ТОДРЛ.* — 1960. — Т. 16. — С. 82.

¹² *Кузьмина В. Д.* Девгенієво деяние. — М., 1962. — С. 45.

такого твердження досить серйозні підстави, адже цей поки що анонімний книжник — один із своєрідних і досить плідних російський письменник XVII ст.

Вивчення його літературної спадщини розгорталось дещо примхливо, твори досліджувалися поодинокі, ізольовано. Чи не найбільший інтерес в науці викликав його твір, що одержав умовну назву Третьої редакції «Повісті про Петра і Февронію» (далі — «Життя Петра та Февронії»); кращій список, який до недавнього часу вважався єдиним, знаходиться в ДПБ у збірнику початку XVIII ст. (зібрання ТЛДП, с. 155). Ще в 1915 р. М. Серебрянський відніс цю редакцію відомої життійної повісті XVI ст. «до групи тих світських повістей, які почали особливо розвиватися у нас з XVII ст.»¹³ Ця думка М. Серебрянського була розгорнута та конкретизована В. Ф. Ржигою в його монографії 1926 р.¹⁴ Ю. А. Яворський у розгорнутій рецензії на монографію В. Ф. Ржиги, надавши надто велике значення фольклоризації пам'ятки у цій редакції, пропонував вважати її «первісною та основною редакцією, на якій лише ... дещо позначилася, як у самій розповіді, так і відносно мови та стилю, коректура ретельність пізніших переписувачів»¹⁵. Останнє дослідження-видання «Повісті про Петра та Февронію» Р. П. Дмитрієвої містить і публікацію повного тексту цієї редакції¹⁶.

Порівняно недавно серед статей збірника ТЛДП було знайдено твір, що також належить анонімому складачеві «Життя Петра та Февронії» — «Повість про одруження Івана Грозного на Марії Темрюковні» (назва умовна, далі — «Повість про одруження...»), справжній історичний роман XVII ст.¹⁷ Головною підставою для атрибуції обох творів та приписування авторства одному письменникові стала тоді тематична та стилістична їх близькість; наші спостереження на цьому напрямі згодом доповнила Р. П. Дмитрієва¹⁸.

Читач зрозуміє тепер хвилювання, яке я відчув, коли відпала останні сумніви в тому, що збірник Якушкіна переписа-

¹³ *Серебрянский Н.* Древнерусские княжеские жития. (Обзор редакций и текста) // Чтения в обществе истории и древностей российских. — М., 1915. — Кн. 3. — С. 294—295.

¹⁴ *Ржига В. Ф.* Литературная деятельность Ермолая-Еразма. — Летопись занятий Археографической комиссии. — Л., 1926. — Т. 33. — С. 138—143.

¹⁵ *Яворский Ю. А.* К вопросу о литературной деятельности Ермолая-Еразма, писателя XVI в. // *Stavia* (Прага). — 1929. — Т. 8. — С. 39—40.

¹⁶ *Повість о Петре и Февронии / Подгот. текстов и исслед. Р. П. Дмитрієвой.* — Л., 1979. — С. 287—298.

¹⁷ *Росовецкий С. К.* Повесть о женитбе Ивана Грозного на Марии Темрюковне // Памятники культуры: Новые открытия. — М., 1976. — С. 27—37. Далі цитуємо за цим виданням (С. 31—37).

¹⁸ *Повість о Петре и Февронии.* — С. 136—137.

ний тими ж двома почерками, — які належали, мабуть, одній особі, — що й основна частина збірника ТЛДП. До того ж у збірнику Якушкіна також знайшовся твір, котрий за стилістичними прикметами довелося атрибутувати як такий, що може належати нашому автору. Це редакція-переказ глави 50-ї другого російського перекладу «Великого Зерцала», позиченої, у свою чергу, із славної «Золотої легенди» Якопо да Варачче. До речі, наш книжник вправо підкреслив белетристичний характер цієї новели (початок втрачено, умовна назва: «Повість про єпископа, дівчину та подорожного» — арк. 122—124). Якщо у збірнику ТЛДП є список вихідного тексту цієї переробки (арк. 54 зв.— 58), то у збірнику Якушкіна — список Сербської «Олександрії», яка мала суттєвий вплив на формування стилю нашого аноніма.

Хоча обидва рукописи виникли у перших десятиріччях XVIII ст., у складі їх статей немає відголосків Петровської епохи¹⁹. Списки творів нашого автора — не автографи: про це свідчать, зокрема, випадки помилкового розподілення тексту на слова («в аград» замість «ва град», «Свяжаского рода» замість «Свяжаска-города», «и сходы» замість «исходы») у списку «Повісті про одруження...». Збірник ТЛДП і в копії статей виявляє залежність від рукопису-протографа²⁰. Все це приводить до висновку про те, що обидва збірники відтворюють частину «архіву-бібліотеки» анонімого автора «Повісті про одруження...», інакше кажучи, зошитів або книг, що належали йому і містилися, по-перше, автографи його творів, по-друге, вихідні тексти його редакцій творів чужих, по-третє, списки пам'яток, що були для нього взірцями або ж джерелом художніх деталей чи стилістичних формул, нарешті, по-четверте, все те, що він хотів мати у себе як активний та зацікавлений читач.

Що ж до суто письменницької діяльності, то зараз ми при- своєюмо цьому аноніму також «Повість про Дмитрія Римського» (збірник ТЛДП, арк. 180 зв.— 183)²¹, нещодавно видані по рукопису, що зберігається в Державному історичному музеї (Москва, зібрання Забеліна, № 510, XVIII ст.), авантюрно-повчальне «Слово про судьби божі...»²² та Книж-

¹⁹ Опис збірника ТЛДП див.: *Лопарева Х. М.* Описание рукописей имп. Общества любителей древней письменности. — Спб., 1893. — Ч. 2. — С. 225—229.

²⁰ Див.: *Росовецкий С. К.* Повесть о женитбе Ивана Грозного на Марии Темрюковне. — С. 30.

²¹ *Ромодановская Е. К.* Повести о гордом царе в рукописной традиции XVII—XIX веков. — Новосибирск, 1985. — С. 361—363.

²² *Ромодановская Е. К.* Неизвестная повесть-сказка в рукописном сборнике XVIII в. // Древнерусская рукописная книга и ее бытование в Сибири. — Новосибирск, 1982. — С. 239—241.

ну редакцію відомої «Повісті про царя Агея»²³, а по збірнику ДПБ (зібрання Погодіна, № 1603) XVIII ст.— Поширену редакцію пізнього апокрифу про Соломона²⁴, «Повість про ангела, що ослунався бога»²⁵ та поширену редакцію «Повісті про Василя Златовологого»²⁶, а також «Повість про королевича Валтасара», що відома в єдиному, дефектному списку — ДБЛ (збір. Піскарьова, № 172, XII—XVIII ст., арк. 617—628 зв.)²⁷.

Перелічені твори становлять єдиний комплекс, що пронизаний тим же самим світоглядом, з'єднаний використанням тих же самих літературних зразків та джерел, вільним використанням казкової сюжетки, прив'язаністю до тих же самих традиційних оповідних мотивів, єдністю стилю тощо. По художньому світу нашого аноніму мандрують, легко долаючи кордони текстів, прекрасні та премудрі царевичі та царівни, мудрі радники та казкові монархи, що у вічній «радості» живуть, картини двірських та церковних церемоній, які контрастують з малюнками сільського побуту, часом підкреслено натуралістичними, мотиви церемоніальних зустрічей та сумних провідів, будівання та «украшення» споруд, золоті атрибути (кареги, блюда, килими, обручки та ін.). Автор — найвішній монархіст, що мріє про ідилічний зв'язок государя та церкви, свої політичні та соціальні ідеали він знайшов у минулому. Ті свої твори, що тяжіють до агіографії, він насичує біблійськими цитатами («Житіє Петра та Февронії», «Слово про судьби божі...», редакція повісті про царя Агея та «Повість про Димитрія Римського»), у світській белетристиці (повісті про королевича Валтасара, про Василя Златовологого та про одруження Івана Грозного) допускає еротичні натяки та відповідні сцени, а в повісті про Соломона спокійно поєднує біблійні цитати з еротикою.

Ми не маємо можливості привести тут усю текстологічну аргументацію, зокрема, стилістичні паралелі: це буде зроблено у спеціальній праці²⁸. Відзначимо лише, що він має

²³ Ромодановская Е. К. Повести о гордом царе... — С. 321—327.

²⁴ Тилова Л. В. Неизданная редакция «Повести о рождении и похождениях царя Соломона» // ТОДРЛ. — Л., 1979. — Т. 33. — С. 344—363.

²⁵ Вважаємо, що нашому автору належать обидві редакції, одна з яких надрукована у статті: Демкова Н. С., Семьякина З. П. «Повесть об ангеле, ослушавшемся бога» (Из истории русской повести конца XVII — начала XVIII века) // Русская литература на рубеже двух эпох (XVII — начало XVIII в.). — М., 1971. — С. 149—159.

²⁶ Шляпкин И. Повесть о Василии златовласом, королевиче чешской земли // Памятники древней письменности и искусства. — Спб., 1882. — Т. 31. — С. 1—27.

²⁷ Пискарев Н. К. Старорусская повесть. — М.; Пг., 1923. — С. 86—92.

²⁸ Там будуть розглянуті й підсумки текстологічного вивчення в науці тих повістей, авторські тексти або ж редакції яких ми відносимо до твор-

улюблений тип назви («Повесть о ... како ...»), першої фрази («Бысть... царь, именем ... богат зело и славен»); як добрий казкар, оперує постійними формулами часу («Наутрие», «в древния времена», «И посем», «И по некоем времени» та ін.), дороги («понеде путем») та відпочинку на шляху («приидоша в станы свои»), написання, відправки та одержання листів та ін. Якщо у творі виникають зазначені вище оповідні мотиви, вони приймають дуже близьку словесну форму, але це не застигли формули, а такі, що вільно варіюються, зберігаючи при цьому своєрідність. Ось приклад варіювання однієї з оповіданих формул: «И тако поживе царь Иван Васильевич з царицею своею Марьею год и месяц 6» («Повість про одруження...»); «И тако святыи благоверный великий князь Петр и с супругою своею блаженною Феврониею многа лета поживе во отечевии своем и славе своей...» («Житіє Петра та Февронії»); «И поживе царь Соломон во своем царствии во граде Иерусалиме добрыя годы», «И потом поживе царь Давид недолгое время и преставися во блаженное успение и в вечный покой и с царицею своею Вирсавнею» (апокриф про Соломона); «И поживе лета доволна, и умре Есфихим-воевода...» («Повість про ангела, що ослунався бога»); «И потом поживе много лет...», «И тако поживши с кралевою своею Полиместрою в старости глубоце и преставистася» («Повість про Василя Златовологого»); «И пожив после жены своей с кралевицею неколико лет...» («Повість про королевича Валтасара»).

Повертаючись до головної теми нашої розвідки, спробуємо відповісти на питання, яким чином наш анонім дістав можливість робити виписки з рукописів «книгохранителной» полати Спасо-Ярославського монастиря, що аж ніяк не була подібна до загальнодоступної бібліотеки? Що до тих книжників, які працювали там після нього, то право митропо-

чого доробку нашого книжника. Відзначимо тут лише цілковиту несприятливість, як на нашу думку, концепції Е. К. Ромодановської про створення «Повісті про Димитрія Римського» в Типографській бібліотеці та «після 1710 р.» (Ромодановская Е. К. Повести о гордом царе... — С. 229, 236). Дослідниця спирається при цьому на свою думку про залежність повісті від «Повісті про спокушування бога, про якогося царя», єдиний список її можна прочитати у рукописному «Цветнику», який був у 1665 р. переписаний новгородцем С. В. Жюлевим, а в 1710 р., як книга шкідлива, конфіскований (мабуть, у старообрядців) та переданий графом О. І. Мусініним-Пушкіним до Типографської бібліотеки у Москві. Сама ж думка про залежність однієї повісті від іншої базується на близькості двох деталей розробки фольклорного сюжету про гордого царя: згадки про грабінників (в «Повісті про спокушування бога...» царя приймають за «храбінця», в «Повісті про Димитрія Римського» князя роздягають статие і разбойниці), того факту, що в обох творах герой заблукав у лісі, а потім прийшов до села. Проте ці сюжетні деталі можуть в обох випадках мати й незалежне походження.

літа Ростовського та Ярославського користуватися бібліотекою підвладного йому монастиря пояснень не потребує, а В. В. Крашенініков був, за даними Г. М. Моїсєєвої, людиною у Ярославлі відомою, власником фабрики капелюхів, підрядчиком і мав можливість щедрим дарунком або якимось інакше привернути до себе архімандрита чи ризничого.

Для визначення місця діяльності та соціального статусу нашого книжника маємо поки що лише непрямі дані. Для обклеювання однієї з дощок оправи збірника ТЛДП був використаний уривок документа 1719 р.; «... а пошлинних денег ... веле ко ... [т]риццати по одному рубле на год. И в нынешнем

ѣтѣ году ... дня великому государю бил челом оного отець Москвитин Алексея Шущенькова зборов ис тех оброку отдать ему в пр...» Отже, рукопис був оправлений не раніше 1719 р.²⁹ людиною, що мала доступ до чорнових паперів однієї з російських провінційних канцелярій, як тепер можна здогадатись — Ярославської митниці, про яку згадує автор запису на вільному листі збірника Якушкіна: «1737 году мая в 20 день на память (ім'я не названо, мало бути — «священномученика Фалалея». — С. Р.) волею божію был пожар во граде Ярославле. Погорели три церкви, Бориса и Хлеба (так!) и Леонтия-чудотворца, и все ряды, ратуша и тамошня, кабак и соляная и дворов множество» (арк. 121).

Якщо збірник ТЛДП зберіг селянські власницькі та читачькі записи кінця XVIII—XIX ст. (був він, щоправда, й у «Егора-нерея» — арк. 286 зв.), зроблені, головним чином, в Нижегородській губернії, то автор записів 1737—1763 рр. на вільних картках збірника Якушкіна в одному з них, явно особистім, розшифровується як ярославський міщанин, дрібний крамар: «Месяца февраля (так!) девятаго дня взята лавка у Ивана Претрова (так!) Вызгалова, лавка цена на пяти рублей» (арк. 121). Треба додати, що обидва рукописи не свідчать про можливість їх переписувачів. Так, пишець збірника Якушкіна не погребував аркушем паперу з добрячою діркою (арк. 73, текст обходить дірку з обох боків) та з відірваним кутком (арк. 145, номер аркуша старої, абеткової пагінації — 283 — проставлений нижче обриву).

Якщо у свій час, спираючись на деякі внутрішні особливості «Повісті про одруження...», ми вважали можливим локалізувати літературну діяльність її автора у Поволжі, то тепер можемо назвати одне з місць його праці — Ярославль, а са-

мого шукати серед мешканців провінційного посаду. Що ж до його соціального статусу, то, по-перше, кидається в очі пристрасть цього письменника до живопису та декоративних робіт. Твори його так і сяють золотом, сріблом та «драгими камнями», він розповідає про прикрашення башти-«стовпа» у «Слові про судьби божі...», двору та будинку Василя Злато-власого, і навіть стовпи шибениці для Соломона цар Пор у нього «велел украсити дивно и исписати искусным златом». В «Повісті про одруження...» докладно змальовується капліця, що буцімто була побудована у Казані для крещення царевої нареченої, під шатром її «іконописцем» поведено було зробити меморіальний напис, а стіни архієпископ Гурій «подписа в ней стенным писмом». У «Повісті про королевича Валтасара» фігурує «образ» (портрет) героя; подібний «образ» своєї нареченої Іван Грозний замовляє саме як парадну «парсуну» XVII ст. («со устроением лепоты лица ея, в златом одеянии») і лист з цим наказом запечатує «перстнем своим любезнейшим, на нем же сам написан». Не «вырезан», не «вырыт», а, бачте, «написан» — обмовка, що була би природною в устах іконописця!

З іншого боку, наш автор демонструє неабияку обізнаність у церковних текстах, постійний інтерес до «літоргій» та церковних обрядів шлюбу та поховань. Зважимо й на таку деталь. У «Повісті про одруження...» він називає героїню Марією з самого початку розповіді, хоча із свого історичного джерела знав, мабуть, її ім'я до крещення — Кученей. Марією — вже зовсім довільно — він називає й дружину князя Павла, в авторському тексті «Повісті про Петра та Февронію» безіменну, Маріями — обох (!) сестер-близнят в «Повісті про ангела, що ослухався бога». Якщо в «Повісті про одруження...» поява Успенського собору як місця дії кількох епізодів обумовлена сюжетом, то в «Повісті про ангела, що ослухався бога» «великая и пречестная обитель Успения пресвятыя богородицы», одноіменний «храм» та «икона болшая ветхая» богородиці з'явилися по волі її автора.

Розглянуті особливості дозволяють висунути гіпотезу про те, що наш автор був причетний, з одного боку, до когорт ярославських іконописців XVII ст., а з другого — до кліру однієї з церков, як можна припустити, названої на честь богородиці. Є деякі підстави поставити питання про тожність його із складачем Друкованої редакції «Троянської історії» Федором Івановичем Злобіним, який в записі 1672 р. протографу рукопису БАН з бібліотеки Афанасія Холмогорського назвав себе: «бывшаго астраханского архієпископа Пахомія брата двоюродной»³⁰. Такий «колоцер-

²⁹ Це спостереження може стосуватись лише оправи. Сам же рукопис міг бути створений як раніше, так і пізніше цієї дати. Виключає подив, що О. К. Ромодановська, спираючись на палеографічні спостереження над збірником ТЛДП, датує створення «Повісті про Дмитрія Римського» (С. 235), с п и с о к якої тут вміщений.

³⁰ *Творогов О. В.* Древнерусский перевод «Троянской истории»

ковний» статус книжника добре узгоджувався б і з його появою в книгоховищі Спасо-Ярославського собору. Як би там не було, наш книжник там працював. Поставим тепер питання, чи була принципова можливість відбиття «Слова» та інших творів, що ввійшли у «прибавлення» до Мусін-Пушкінського хронографа (якщо це звичайно, і був хронограф Спасо-Ярославський), у його літературній продукції. Розглянемо спочатку з цієї точки зору звертання до Спасо-Ярославського хронографа Дмитра Туптала (Ростовського) та В. В. Крашенінікова.

Ще у 1887 р. Є. В. Барсов помітив, що в працях відомого українського письменника Дмитра Савича Туптала, який з волі Петра I став митрополітом Ростовським та Ярославським, є посилання на «Хронограф Спасский Ярославский»³¹. Г. М. Моїсеева нещодавно звернула увагу на те, що в 1707 р. Дмитро у листах до своїх московських приятелів просив надіслати йому «на малое время ... Хронограф иже и Летописец» (Моїсеева Г. Н., с. 71).

У справі «Дмитро Туптало та Спасо-Ярославський хронограф» дослідники не звертали уваги на деякі важливі обставини. По-перше, у свій час, ще «в Україні» Дмитро своєю рукою переписав список Хронографа 1617 р.³² В 1707 р. цього рукопису вже не було в його бібліотеці, але шукав він хронограф саме тому, що пам'ятав його зміст. Подібний він просив прислати друзів, отже знав, що списків твору багато, це не раритет. Далі, між двома редакціями Хронографа 1617 р. — Основною, яку він сам колись переписав, та Поширеною, до якої відноситься Спасо-Ярославський³³, — різниця й зараз помітна лише спеціалістам. Чому ж тоді Дмитро дає отриманому ним у Ярославлі Хронографу таку «індивідуалізуючу» назву («Хронограф Спасский Ярославський»? Чи не тому, що

Гвидо да Колумна и издание 1709 г. // ТОДРЛ, 1971. — Т. 26. — С. 69. Другий напрям пошуків відкриває написана у Ярославлі в кінці XVII — першій половині XVIII ст. «Повість про будівництво та укрощення Федорівської церкви», автор якої був також близький до середовища іконописців. Авторська назва цього твору належить до того ж типу, що його полюбляв наш книжник («Повість о... како...»).

³¹ Барсов Е. В. «Слово о полку Игореве» как художественный памятник Киевской дружинной Руси. — М., 1887. — Т. 1. — С. 59—60.

³² Летописец, списанный св. Дмитрием в Украине с готового 2-й редакции до 1617 г. ... Издание Амфилофия епископа Угличского. — М., 1892.

³³ Творогов О. В. К вопросу о датировке Мусин-Пушкинского сборника со «Словом о полку Игореве» // ТОДРЛ. — 1976. — Т. 31. — С. 139. Ми користувалися класифікацією редакцій Хронографа 1617 р., запропонованою у праці: Творогов О. В. О Хронографе редакции 1617 г. // ТОДРЛ. — 1970. — Т. 25. — С. 164—167.

в його очах своєрідність цієї книги визначалася не стільки самим Хронографом 1617 р., скільки «прибавленнями» до нього?

На думку Г. М. Моїсеевої, Дмитро «уважно вивчав цей збірник». Відповідаючи на запитання, чому ж тоді він не звернув уваги на «Слово» та інші «прибавлення», дослідниця зазначає: «Найімовірніше, що з точки зору Дмитрія Ростовського давньоруські повісті в значно меншій мірі містили історичні відомості, які він сподівався почерпнути з хронографів та літописів» (Моїсеева Г. Н., с. 72). Можна уточнити, що «Келейний літописець» мав розповіді про «деяння от начала миробытия до рожества Христова»; в зазначених повістях, дійсно, нема чого почерпнути з ветхозавітної історії. Проте це ще не значить, що вони не могли викликати у Дмитра інтересу самі по собі.

Тут треба нагадати, що Дмитро, як і інші вчені його покоління, представники східнослов'янського барокко, був пристрасним бібліофілом, а на відміну од деяких з них, цікавився й давньою російською писемністю. Вже в Ростові він замовляє писцем статті з місцевих рукописних збірників, які потім видавав опрацювати. Характерні заголовки — автографи Дмитра — у деяких з цих келейних збірників, що збереглися у Синодальному зібранні ДІМ: «Неисправленные вещи различные, собранные в лето 1704 августа в Ростове» (№ 621); «Книжка различных вещей исправленных» (№ 622); «Сия книга собрана в лето 1705 августа, в пост Спасов, в Ростове, много в ней неисправных описей и вещей» (№ 619)³⁴. Серед цих «вещей исправленных» знаходимо дві російські житійні повісті — Першу редакцію «Повісті про Петра та Февронію» та «Чудо Прокопія й Іоанна Устюжских о жінці бесоватій на ім'я Соломонія» (№ 622). Зазначимо, що дійсно світської белетристики тут немає: вона, ясно, не відповідала естетичним смакам Дмитра та, мабуть, взагалі вважалася йому, одвічному вченому-трудівнику та релігійному просвітникові, непотребною та шкідливою. Проте, на відміну від повістей збірника, «Слово» мало шанс потрапити до одного з келейних збірників Дмитра як джерело з історії Русі (в № 619 знаходимо «Летописец русский весь» та статтю «О взятии Астороханского царства» — по «книзее Степенной, степень 17) або твір ораторський.

Чи міг стати тут на заваді язичницький колорит пам'ятки? Справа знову не така проста. Ставлення Дмитра до язичництва також відбилося в складі його особистої бібліотеки. 16 квітня 1706 р. були опрацьовані переписані для нього ж «Ме-

³⁴ Протасьєва Т. П. Описание рукописей Синодального собрания (не вошедших в описание А. В. Горского и К. И. Невоструева). — М., 1970. — Ч. 1. — С. 39—40, 37.

таморфози» Овідія (переклад з польського перекладу), які європейськи освічений митрополит супроводив записом, що мав наперед реабілітувати його перед чужими очима: «Сиа книга не прочтена, неисправленна, многих описей преисполнена»³⁶. Один з раних списків його «Келейного літописця» завершує огляд греко-римської міфології, визначений кіноварною позначкою на полі як «История внешняя и басни еллинския в обличения нечестивых»³⁶. Що ж до язичництва російського, то названу вище «Повість про Петра та Февронію» Дмитро не включив до своїх Четвій міней тому, зокрема, що в цій казковій за своєю сюжетикою повісті діє «неприазнивны летящия змии»; у повісті про Соломонію він, можливо, побачив надмірно яскраве зображення інших істот нижчої давньоруської демонології — «темнозрачных» бісів-інкубів. І все ж таки Дмитро наказав переписати для себе ці твори...

Внесок Дмитра Туптала (Ростовського) до довгого, що розтягнувся майже на століття, процесу «відкриття» Спасо-Ярославського хронографа для науки та культури нових часів не треба й применшувати. У надрукованім Г. М. Моїсеєвою «Предъувещания до благоразумного читателя» В. В. Крашенініков серед джерел свого «Описанія земноводного кола» називає спочатку Спасо-Ярославський хронограф, а потім «Гранограф полудестевый рукописный древний Толгского монастыря». Г. М. Моїсеєва зазначає: «Оскілки Толгський Хронограф за складом відомостей цілком співпадає із Спасо-Ярославським хронографом...», В. Крашенініков посилається на історичні свідчення Спасо-Ярославського хронографа, а Толгський хронограф називає лише серед своїх джерел у «Предъувещания...» (Моїсеєва, с. 27). Дослідниця не порушує питання: а чому саме один з ідентичних за текстом хронографів одержав перевагу над іншим, ілюмінованим, тобто таким, що несе й додаткову, візуальну інформацію — для автора твору історико-географічного це деталь важлива? Відповідь знаходиться, коли згадати, що В. В. Крашенініков посилався й на «Летописец келейный преосвященного Дмитрия митрополита Ростовского» (Моїсеєва, с. 30); немає сумніву, що про існування хронографа у Спасо-Ярославському монастирі він довідався саме з цього, авторитетного для нього твору, і лише зробивши виписки з цього хронографа, розшукав Толгський, посилається на ідентичний текст якого не мало вже сенсу.

Таким чином, Дмитро Туптало, користуючись сучасною формулою, ввів рукописний збірник, — як вважали, із «Словом о полку Игоревім», — до наукового обігу. Можливо, що

з рукописного «Летописця келейного» одержав першу інформацію про Спасо-Ярославський хронограф інший український вчений монах, вихованець Києво-Могилянської академії, що став архімандритом Спасо-Ярославського монастиря, — Іоїль Биковський.

Повертаючись до нашого аноніму, відзначимо, що над ним не тяжіли ані православний ригоризм вченого митрополита, ані найвний раціоналізм купця В. В. Крашенінікова, людини вже нової епохи. Взагалі, судячи з частини його архіву-бібліотеки, цей невідомий книжник мав досить широке коло розумових інтересів. Так, у збірнику ТЛДП читаються виписки з улюблених старообрядцями «Книги о вере» та «Книги Кирила Иерусалимского», причому взяті саме кромельні есхатологічні розділи: «Выписано из книги веры, глава 4, лист 128 ... Выписано из книги Кирила Иерусалимского, глава 14. Знаменія антихристовы» (арк. 120—131). В той же час в невеличкому духовному співанику, що був переписаний у складі збірника Якушкіна, з 18 пісень — 6 польських, транскрибованих, звичайно. Відомо, що українські друковані книги в XVII ст. не раз заборонялися московськими патріархами. Наш же книжник розділ про Марка-печерника з Києво-Печерського патерика супроводжує записом: «Выписано из Киевского патерика печатного» (збірник ТЛДП, арк. 161)³⁷. У згаданому співанику — 5 українських духовних пісень, не рахуючи пісень Єпіфанія Славинського («Чистая дево-царице...») та Дмитра Туптала («Похвалу принесу сладкому Иесу...»), написаних на нейтральній «слов'янській» мові; серед них відома покайно-побутова «Сам я не знаю, як на свѣте жити...». У творі нашого ярославця проникли й лексичні українізми: «до некла» («Повість про єпископа, дівчину та подорожного»), «молитвослов» у значенні «требник» («Повість про одруження...»).

Що ж до ставлення до давньоруської літературної спадщини, то на його смаки найкраще вказують ті твори, що мали вплив на «Повість про одруження...» — Сербська «Олександрія» та «Казанська історія». Було б логічним припустити, що у Мусін-Пушкінському збірнику цей книжник у першу чергу зацікавився б повістями. Як зазначили перші видавці «Слова», збірник між іншим містив: «3) Сказание о Индии богатой. 4) Синагрип Царь Адоров, Иналивския страны. 5) Слово о плъку Игореве, Игоря Святъслава, внука Ольгова. 6) Деяние прежних времен храбрых человек о бръзости и о силе, и

³⁶ Там же. — Ч. 2. — С. 7. — № 823.

³⁷ Там же. — Ч. 1. — С. 32. — № 612 (Спш. 150).

³⁷ Близькість форми цього запису до запису у збірнику Якушкіна «Выписано из писмной книги Спасова монастыря.» — ще одне свідчення на користь нашої гіпотези про відбиття обома рукописами «архіву-бібліотеки» невідомого книжника.

о храбрости» (с. VII, далі йде перелік заголовків «Девгенійова діяння»).

Чи не дивно, що сліди саме зазначених тут повістей ми знаходимо у літературній спадщині нашого книжника? Так, «Индия богатая» не раз згадується на сторінках його апокрифа про Соломона (нагадаємо, що цей епітет був лише в тій редакції твору, що ввійшла до Мусін-Пушкінського збірника); тут же знаходимо й таку ремінісценцію із «Сказання про Індійське царство», як «камення царська самоцветныя, ношюю, аки свещи, горят, а в день, аки огонь, горят» (с. 354, поріз. с. 355). Вплив «Повісті про Акіра Премудрого» в тій самій редакції, що була в Мусін-Пушкінському збірнику, позначився на кількох творах невідомого книжника. До апокрифа про Соломона з неї був позичений афоризм: «не рожден-де — не сын, не откуплен — не холоп. Вспоя и вскормя, врага не видит» (с. 347), тут же з'явилися «проповідники» в значенні «глашатай». В «Слові про судьби божі...» знаходимо звертання «Царю, во веки живи!», а в «Повісті про ангела, що ослурався бога» — «вдасть доилицам» (порівн.: «и дахъ одонти и») та казку «Агалимскую страну», що виникла чи не під впливом «Инальвския страны» Мусін-Пушкінського збірника.

Що ж до «Девгенійова діяння», то ще в минулому столітті М. С. Тихонравов придбав у Ярославлі збірник (зараз — ДБЛ, збір. Тихонравова, № 399), два зошити якого, надписані «Ярославцем Семеном Малковым» у 1744 р., містять список «Девгеніова деяння» тієї ж редакції, що була в Мусін-Пушкінському рукописі. Г. М. Моїсєєва нещодавно припустила існування тут «списку-посередника XVII — початку XVIII ст.» (Моїсєєва, с. 66). Ми звернулися до ретельного текстологічного та палеографічного вивчення цих зошитів³⁸. Виявилось, по-перше, що вони містять окремий варіант Мусін-Пушкінської редакції твору, виписки з якої, як відомо, були зроблені М. М. Карамзіним. Цей варіант дещо поширює текст, підкреслює роскіш убрань героя, з'являється тут і таке улюблене слівце нашого книжника, як «любезный» та похідні від нього.

Палеографічний аналіз теж дав цікаві наслідки. По-перше, обидва зошити були написані, всупереч думці В. К. Кузьмінної³⁹, Семеном Малковым (див. початок його запису «Семена...», на арк. 14); по-друге, його почерк є більш грубим, із меншою кількістю варіантів начерку літер, зразком того ж типу скоропису, що ним володів переписувач «архіву-бібліотеки» нашого книжника. По-третє, там, де Малков пи-

сав з особливим поспіхом, розгонисто (арк. 16, 18 зв., див. особливо останні рядки), його почерк стає дуже близьким до почерку автора записів на вільних аркушах збірника Якушкіна (див. зокрема замовлення «на кров» на арк. 34 зв.). І останнє. Як вже зазначалось, оригінал «архіву-бібліотеки» невідомого ярославця був написаний без розподілу на слова. Не поділений текст на слова і в зошитах Малкова, в той час як у записях він відділяв слово від слова пробілами. Все це приводить до висновку, що зошити Семена Малкова виникли внаслідок його звертання до оригіналу «архіву-бібліотеки» автора «Повісті про одруження...»

Залишилось «Слово о полку Ігоревім». Вважаємо, що воно теж повинне було зацікавити невідомого ярославця. І справа тут не лише в архаїчності для кінця XVII ст. його літературних уподобань: наш автор мав почути в «Слові» дещо, вельми співчутне його світосприйняттю.

Це, по-перше, семантична опозиція «туга» — «веселіє», що пронизує усю пам'ятку XII ст. Для нашого ярославця, який однією ногою ще стояв на середньовічному ґрунті, уявлення про життєвий ідеал як про «радість и веселіє» та протиставлення його «тузі и печали» були органічні, вони вербально відбилися в усіх його творах. По-друге, у «Слові» нашого ярославця мало б привабити й вирішення теми долі. Як відомо, тут Ігор Святославич вирушає до походу, незважаючи на затемнення сонця, що віщує йому лихо, і віщування це здійснюється. Автор — як тепер вважають, з іронією — приводить й «прип'явку» Бояна: «Ни хытру, ни горазду, ни птицю горазду, суда божія не минути» (с. 37). Тему долі, «суда божія», наш автор розробляв в усіх своїх оригінальних творах, а там, де переробляв чужий, вводив її сам: в «Житті Петра та Февронії», наприклад.

Імпонувала б йому й епічність «Слова»: сам він використав деякі мотиви історичної пісні про Майстриюка в «Повісті про одруження», а в зошитах Семена Малкова знаходимо «Сказание о трех богатырях, о Илье Муромце и о Михаиле Потоке Ивановиче, и Олеше Поповиче Киевских и о походежнии их» (арк. 19—26). Як і автор «Слова», наш письменник звертався до чередування зображень високого князівського побуту з картиними селянської праці.

Поки що мова не йде про конкретні сходження. Подібно й появу в «Слові про судьби божі...» сентенції «Лутче мне умерети, нежели обесчещеной быти» (порівн. подібні в «Житті Петра та Февронії») не обов'язково пов'язувати із славетною формулою «Слова».

Інша справа — загадкові паралелі в пізніх списках «Повісті про Акіра Премудрого» до такого місця «Слова»:

³⁸ Див. фототипічне відтворення у кн.: Кузьмина В. Д. Девгеніевое деяние. — С. 185—211.

³⁹ Там же. — С. 46—47.

«Коли соколь въ мытєхъ бываєть, высоко птиць възбываєть; не дасть гнѣзда своего въ обиду» (с. 27). Чи випадково всі ці списки належать до редакції (К, за класифікацією О. В. Творогова⁴⁰), надзвичайно близької за всіма показниками до творів нашого аноніма?

Придивимся тепер ближче до батальних епізодів «Повісті про ангела, що послухавєсѣ бога», дія в котрих як і в «Слові», розгортається на кордоні між християнською землею та «пустыней», з якої здійснюють свої набіги кочівники. Що ж до лексичних та почати фразеологічних паралелей, то їх для такого пізнього тексту, мабуть, чималенько: «в славе и в чести», «в славу, в похвалу, и в честь», «мстил он срацыном кровь и обиду родителей наших», «победы на поганых срацын», «на забралех», «котора и пря», «скорбѣ и туга велия», «от великия туги и печали», «пустини», «труния побитых». Видавці повісті звернули увагу на неочікуваність у пізній пам'ятці слова «острящєся» в його давній значенні: «по вся дни брань творяху и острящєся со всеми домочадцы своими и бнущєся с срацыны день и ночь...»⁴¹. Відзначимо також рідку (якщо не рахувати творів, генетично пов'язаних з давньою поемою) паралель до словосполучення «поганяя пльки»: «посреди поганых полков». Нагадаємо, що в творі В. В. Крашеннікова Г. М. Моїсєєва знайшла практично одну лише фразеологічну паралель до «Слова» — словосполучення «слава и честь» (Моїсєєва, с. 60).

Подальше вивчення літературної спадщини нашого ярославського письменника XVII ст., уважний перегляд усіх збірників із списками атрибутованих йому творів, дозволить, як можна сподіватися, знайти більш чіткі відбитки Спасо-Ярославського хронографа, а, можливо, й новий давньоруський список «Слова о полку Игоревім»⁴². Треба також уважно переглянути келейні збірники Дмитра Тунтала, а також рукописи, що від них походять.

⁴⁰ Див.: Истоки русской беллетристики.— Л., 1970.— С. 171—176.

⁴¹ Демкова Н. С., Семякина З. П. Повесть о ангеле, послушавшемся бога.— С. 139, 147.

⁴² Нещодавно М. К. Гаврюшин надрукував так званий Щукінський рукопис «Слова о полку Игоревім» («Слово о полку Игореве» и его время.— М., 1985.— С. 405—412), який довгий час вважався фальшивкою. Багато які із загадок цього списку XIX ст. можна було б з'ясувати, якщо бачити в ньому не копію з Мусін-Пушкінського рукопису (с. 339), а відтворення тексту «Слова», переписаного нашим ярославським книжником під час його праці над Спасо-Ярославським хронографом. В копіях з його «архіву-бібліотеки» ми знайдемо й «в» та «о», «н» та «п», «з» — «зедо», які легко поплутати (с. 398), свавільну розстановку літер «ѣ», «юс малий», «омега»

«СЛОВО О ПОЛКУ ИГОРЕВИМ»
В СВІТЛІ СУСПІЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ЧАСУ

Проблема співвідношення «Слова» і східнослов'янської усної творчості — одна із головних у «словознавстві». Адже од відповіді на це питання — нехай у формі мовчазної підтримки однієї з гіпотез — великою мірою залежать відповіді на загальні й конкретні питання, поставлені перед наукою цією пам'яткою культури.

Проте саму проблему до кінця не розв'язано. Більшість учених бачить у «Слові» «книжний, писемний твір, що дуже сильно залежить від усної поезії»¹, дехто — книжну обробку народної поеми² чи навіть билину XII ст. Останній погляд здається дещо несподіваним, але з ґрунтовної докторської дисертації О. І. Нікіфорова, у якій його було висловлено, досі надруковано лише уривки³. Думки, що «Слово» було створене як усний твір, а вже потім записане і літературно обробле-

та ін. Що ж до скорочення «темних місць», то в збірнику Забеліна поруч із заголовком списку «Повісті об Акїре» зазначено: «Начало да конец, а середка не написана, мне не потребна». Але це вже тема окремої розвідки.

¹ Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и художественная культура Киевской Руси // Слово о полку Игореве: Сборник.— Л., 1985.— С. ХХХІІІ (Библиотека поэта. Большая серия).

² Азбелев С. Н. Текстологические приемы изучения повествовательных источников о Куликовской битве в связи с фольклорной традицией // Источниковедение отечественной истории.— М., 1976.— Вып. 2.— С. 163—190; Його ж. Фольклоризм «Задонщины» и «Слово о полку Игореве» // Литература Древней Руси / Отв. ред. Н. И. Прокофьев.— М., 1981.— С. 55—57. Критичні зауваження щодо взаємодіювання «Задонщини», «Слова» і фольклору див.: Лихачев Д. С. «Тактические умолчания» в споре о взаимоотношении «Слова» и «Задонщины» (По поводу работы С. Н. Азбелева) // Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени.— Л., 1978.— С. 329—340.

³ Никифоров А. И. Проблема ритмики «Слова о полку Игореве» // Ученые записки Ленинградского пед. ин-та им. М. Н. Покровского.— Л., 1940.— Т. 14. Факт языка и литературы.— Вып. 2.— С. 214—250; Його ж. Тезиси докторської дисертації А. И. Никифорова «Слово о полку Игореве — билина XII века» (26 мая 1941 года) — б. м., б. г.; Його ж. Фольклор и «Слово о гибели Русская земля» // Публикация С. Н. Азбелева // Из истории русской фольклористики.— Л., 1978.— С. 189—198; Його ж. О фольклорном репертуаре XII—XVIII вв. На материале «Слова о полку Игореве», «Задонщины», «Повести о разорении Рязани», Псковской летописи, Азовских повестей и других памятников // Публикация С. Н. Азбелева // Из истории русской советской фольклористики.— Л., 1981.— С. 143—204. Кілька критичних зауважень щодо концепції Нікіфорова, на мій погляд, не дуже переконливих, зробив М. О. Мещерський: «Об отражении в русском героическом эпосе исторического прошлого и жизни народа // Русская литература.— Л., 1984.— № 2.— С. 122—123.

Писемність
Київської
Русі
і становлення
української
літератури

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1988